

Forrás: <https://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/2024/01/illik-peter-hosnarrativak-es-hoskepzes-vegvariak-a-kozepiskolaban-14-04-07/>

Illik Péter

Hősnarratívák és hősképzés: végváriak a középiskolában

Jelen tanulmány a végvári vitézség és hősiesség narratíváját és annak képzési technikáit követi nyomon a XIX. századi eleji tankönyvektől 1989-ig úgy, hogy 2020-ig kitekintéssel is szolgál. Továbbá ugyanezen témát az iskolai értesítőkből is vizsgálja. A tanulmánynak nem célja bemutatni, hogy miként változott a hazai közoktatási rendszer, az azt szabályozó dokumentumok, hogy mit tanítottak a középiskolában a tanárok, mit tudtak és tudnak a diákok, mivel erre a vizsgált források, vagyis a középiskolai tankönyvek nem alkalmasak. Ezek alapján kétszáz év narratív trendjeit és változásait lehet csak felvázolni, amelyek alapján azt lehet tudni, hogy az adott korszak középiskolát végzett embereinek milyen tudása lehetett (de nem szükségszerűen volt) a végvári vitézeiről és hősiességükről.

Az áttekintés tanulsága az, hogy (1) a tankönyvi szövegek rövidülnek, sablonosodnak, a tananyagtartalom csökken. (2) Vannak központi események, amelyek kétszáz év alatt is változatlanok, például Jurisics Miklós hősiessége. (3) Vannak trendektől független, egyedi szerzői megoldások. (4) A Horthy-korszakban az egységes narratíva megtörik, vannak a trendektől teljesen eltérő narratív rendszerek. (5) A tankönyvekben a szocialista korszak 1945-ben kezdődik, és alapvető törést hoz. Ezeket a szerző számos más tankönyvi tematikus vizsgálata is kimutatta már. A végvári hősiességre vonatkozóan azonban egyedi a szocialista korszakban képzett törés és változás jellege, milyensége.

Kulcsszavak: tankönyv, középiskola, végváriak, hősiesség, szocializmus

Bevezetés*

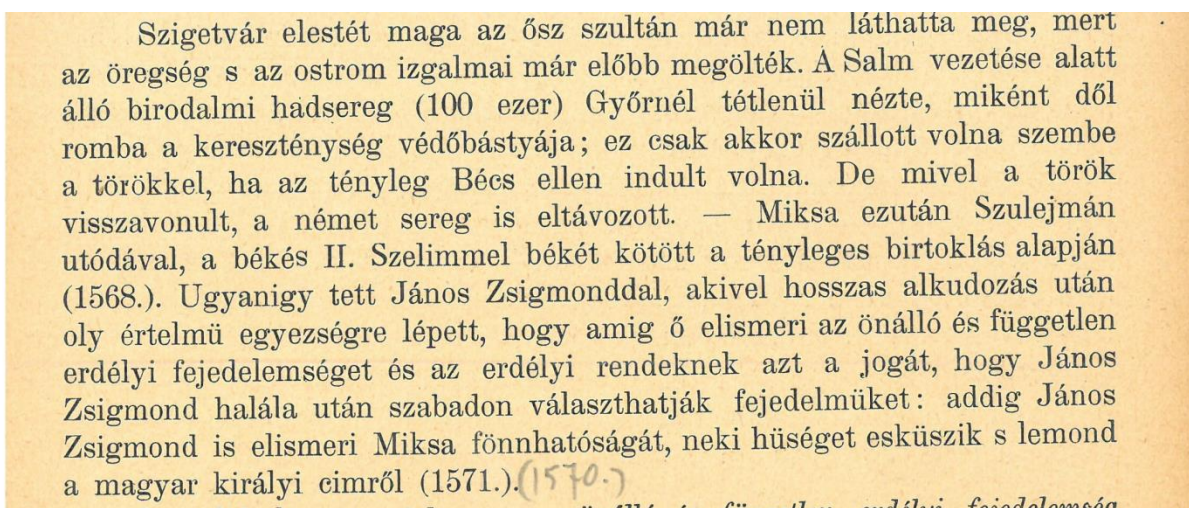
A Nemzeti alaptanterv 2020-ban megjelent módosítását, a hozzá kapcsolódó kerettanterveket és a velük kompatibilis középiskolai tankönyveket számos kritika érte. Ezekre reagált Nánay Mihály tíz kritikai észrevételt összeszedve és cáfolva. Jelen írás témája szempontjából az utolsó kritikai megjegyzés és annak cáfolata releváns. „10. állítás: helytelen a végvári katonák esetében a török háborúk hősei megfogalmazást használni. Tény: a hős kifejezést általánosan használjuk köznyelviül a háborúban életüket az országért kockáztató vagy feláldozó emberekre. [...] Azon kiemelkedő történelmi alakok esetében, akik a legdrágábbat, azaz az életüket tették kockára a haza védelmében, nem értjük, hogy miért jelent vitakérdést, hogyha hősnek nevezik őket. Dobó István egri várvédelem utáni hűtlenségi ügye nem von le semmit az egri várvédelem során nyújtott maradandó teljesítményéből, így joggal nevezhető hősnek. A hős kifejezés nem azt jelenti, hogy valaki minden erkölcsi mércén felülálló személyiség, arra inkább a szent kifejezést használnánk. [...] Így tehát egy végvári hőst is nyugodtan lehet kritikusan bemutatni, de ez nem jelenti azt, hogy ne nevezhetnénk hősnek.”¹

Az idézet maga is jól jelzi, hogy a hősiesség kérdése, valamint a kora újkori magyar végvári vitézek sorsa, példája, cselekedetei nem veszítették el az aktualitásukat. Ez inspirálta a jelen írást, amelynek célja, hogy áttekintse a XIX. századi tankönyvektől napjainkig a középiskolai tankönyvi, végvári vitézekre vonatkozó narratívákat.

Jelen cikk módszertana és szemlélete megegyezik a szerző korábbi, tankönyvi témájú írásainak metodikájával.² Ennek megfelelően jelen írás is a történelem tankönyvek narratíváját, szövegét vizsgálja, nem pedig a tankönyvek kontextusát, mint például történeti háttér, jogi szabályozók, az iskolarendszer alakulása és átalakulása stb. Tehát arra az elemzői álláspontra helyezkedik, hogy a szöveget mint produktumot és egyben a mögötte álló kontextus tünetét elemezze. A tanulmány a XV. századi témákkal – mint például Nándorfehérvár 1456. évi ostroma – nem foglalkozik, mert ezt a szerző már megtette korábban.³ A XVI–XVII. század kapcsán pedig az elemzések elsősorban a XVI. századra irányulnak, mivel – amint látható lesz – a hősiességet a tankönyvek elsősorban a XVI. századi témák kapcsán értelmezik, bár a tizenöt éves háborúról lényegében nem írnak,⁴ így főként az 1532., 1552. és 1566. évi események maradnak. Az 1526. évi mohácsi csata recepciótörténetét, továbbá megjelenését a középiskolai tankönyvekben már szintén feldolgozták.⁵

A középiskolai recepciónak nem a tankönyv az egyetlen forrása, különleges típust képviselnek az iskolai értesítők, voltaképpen évkönyvek. Ezek legalább két szempontból eltérnek a tankönyvektől: (1) sokféle szöveget tartalmaznak; (2) ennél fogva jóval életközeli képzet adnak egy adott középiskola életéről, viszont keveset árulnak el a generalizált, általános közoktatási helyzetről. Így ezeket inkább szemléltetésképpen mutatom be a tankönyvek tárgyalása után, még akkor is, ha gyanítható, hogy egy adott korszakban melyik iskolai értesítő szövege képviseli a domináns narratívát.

1. kép: Tankönyvi szövegrészlet az előző századelőből

Szigetvár elestét maga az ősz szultán már nem láthatta meg, mert az öregség s az ostrom izgalmai már előbb megölték. A Salm vezetése alatt álló birodalmi hadsereg (100 ezer) Győrnél tétlenül nézte, miként dől romba a kereszténység védőbástyája; ez csak akkor szállott volna szembe a törökkel, ha az tényleg Bécs ellen indult volna. De mivel a török visszavonult, a német sereg is eltávozott. — Miksa ezután Szulejmán utódával, a békés II. Szelimmal békét kötött a tényleges birtoklás alapján (1568.). Ugyanigy tett János Zsigmonddal, akivel hosszas alkudozás után oly értelmű egyezsége lépett, hogy amíg ő elismeri az önálló és független erdélyi fejedelemséget és az erdélyi rendeknek azt a jogát, hogy János Zsigmond halála után szabadon választhatják fejedelmüket: addig János Zsigmond is elismeri Miksa főnnhatóságát, neki hűséget esküszik s lemond a magyar királyi címről (1571.). (1570.)

Forrás: JÁSZAI Rezső (1904): Magyarország oknyomozó története. A középiskolák VIII. osztálya számára. Lampel, Budapest, 119.

Az első képmellékleten látható, hogy a gondos olvasó kijavította a tankönyvi szöveget. Nyilván lehet úgy is elemezni a tankönyvi szövegeket, hogy azok „igazak-e”. Az „igazak-e” kifejezés azért szerepel idézőjelben, mert ilyenkor az olvasott tankönyvi anyagot nem a múlttal vetnénk össze, hanem egy arról képzett másik narratívával, mondjuk egy szakmonográfia tartalmával, ami szintén nem feltétlen „igaz” vagy „objektív”, hiszen azt is egy szubjektív személy (például történész) írta a szintén szubjektív források felhasználásával. Éppen ezért ennek az eljárásnak nem sok értelme lenne, legfeljebb annyiban, hogy találnánk olyan tankönyveket, amelyek tartalma inkább megfelel a saját korukban vagy éppen a mostani szakkönyvekben foglalt narratíváknak, és olyanokat, amelyek nem. Jelen tanulmány nem ezt a megoldást választja, vagyis nem elemzi a tankönyvek tartalmát külső referenciaponthoz viszonyítva. Sokkal inkább a különböző tankönyvek tartalmát saját korszakos társaikhoz, illetve az eltérő korszakok tankönyveihez viszonyítja, és próbálja kimutatni, hogy megfigyelhetők-e narratív trendek.

Emellett jelen tanulmány azt feltételezi, hogy a tankönyvek narratívája nemcsak a szerző egyéni habitusát mutatja, hanem az adott korszak ideológiai, emlékezetpolitikai szándékait is, akár úgy, hogy a szerző akaratlanul is ezekben felnőve, önkéntelenül írja, amit ír; akár pedig úgy, hogy erre konkrét és direkt állami szándék van, mint például a szocializmus időszakában. Vagyis ez a szándék is megnyilvánul majd a narratív trendekben.

A dualizmus előtt

Budai Ézsaiás kötete⁶ lényegében egy lábjegyzetekkel megszakított folyószöveg, amelynek első 170 oldala a hazai reformációról szól. (Ez nem véletlen, hiszen Budai /1766–1841/ történész, református lelkész és a Tiszántúli Református Egyházkerület püspöke volt 1822-től haláláig.) Ezután írja le 1566-tól a köztörténetet, amelyben külön végvári vitézség témakör nincsen, egy-egy esemény kapcsán – mint például Szigetvár ostroma 1566-ban⁷ – említ hősie példákat. Zrínyi Miklóst a magyar Leonidásznak titulálja. Szigetvár ostromát tárgyilagosan írja meg, bár stílusa némiképp romantikus. A hősképzésnek három eleme van jelen itt: (1) „*Rettentő nagy lévén a török erő.*”,⁸ vagyis az ellenfél erejének hangsúlyozása. (2) Zrínyi „felöltözése” a kitörés előtt, az eposzból is ismert nagyjelenet, felkészülés a halálra.⁹ (3) Valamint a történelmi analógiát invokáló név, a magyar Leonidász,¹⁰ amely egyértelmű referencia a spártai háromszáz hősiességére Thermopülainál. Ezután a tankönyvi szöveg a tizenöt éves háborúra, azon belül is Bocskai tevékenységének leírására fókuszál egy tárgyilagos hangú eseménytörténet bemutatásával.¹¹ A XVII. századot elsősorban az erdélyi fejedelmek tevékenységén keresztül mutatja be, és ennek kapcsán Várad történetét is megírja a főszöveget megszakító jegyzetben.¹² Ebben azt írja: „*A benn lévő Vitézlő nép a töröknek sem ígéretére, sem fenyegetésére nem hajtván magát keményen tartotta, és a Várat emberül oltalmazta, úgyhogy már a Törökség, látván hogy nem bóldogúl zúgolódní kezdett.*”¹³ Budai ezután írja le I. Lipót uralmát: az 1663–64. évi eseményeket, a Wesselényi-mozgalmat, továbbá Buda 1686. évi ostromát.

Schirhuber Móric rövid, kétnyelvű kötete¹⁴ az uralkodók sorrendjében haladva szinte meg sem említi a végváriakat, a végvári harcokat, Zrínyi Miklós csak említve szerepel, mint a második Leonidász.¹⁵ A **Bedeő Pál**-féle tankönyv ugyanezt a megoldást választja,¹⁶ **Horváth Mihály** pedig még ennyit sem szán a témára.¹⁷

Ladányi Gedeon tankönyve¹⁸ viszonylag részletesen ír az 1532. és 1552. évi török hadjáratokról is. Itt már Jurisics Miklós „*nemeslelkű hős*”, „*E csekély számú nép* [Ladányi 700

főben adja meg a védők számát, ezt veszik át a későbbi tankönyvek is – megjegyzés tőlem: I. P.] dicső példáját adta a király iránti hűségének és hazaszeretetének, mert minden ostromot vitézül visszavert s megvédte a rábízott várat.”¹⁹ Az 1552-es eseményeknél már kirajzolódni látszik az ellentét a gyáva német és a hős magyar végváriak között, de a szöveg ezt nem hozza erősen a felszínre: „Már 1552-ben elfoglalta a török az erős Temesvárt, melyet hősileg védelmezett ugyan Losonczi István, de az alatta szolgáló német és spanyol katonák föllázadtak ellene, s kényszerítették föladni a várat. Az ország északi részén is sok várat meghodított a budai basa, köztük Drégelyt is, melynek védői, derék vezérek a hős Szondi György alatt utolsó emberig híven harczolva estek el. Egert is ostrom alá fogta egy nagy török sereg 1552-ben, de a vár parancsnokai Dobó István és Mécsei [Mecsey] István oly lelkesedést öntöttek a védő seregbe, hogy ez egy hónapon keresztül hősileg visszavert minden ostromot, s megmentette a fontos erősséget. Még a nők is osztoztak a férfiakkal a vár megmentésének terhes munkájában és dicsőségében.”²⁰ A hősnarratíva elemei látványosak: kis magyar sereg, szemben a nagy oszmánnal, hősiek viselkedés, még a nők is segítenek. A szöveg nyelvi érdekessége a *hősileg* kifejezés használata, amelyet kétszer is ír a szerző, változó ékezettel (*hősileg*, *hősileg*). A szó nem ismeretlen, bár tankönyvben ritka.²¹ Szily megjegyzi, hogy a hős szó hősizmus értelme a XVIII. században elhalt, és Szemere vitte újra vissza a költői nyelvbe.²² Ez azt jelzi, hogy itt Ladányi stilisztikailag költői nyelvi elemmel írja le témáját. A szigeti veszedelem (1566) leírásába Ladányi egy új elemet hoz be: a hős Zrínyi ellenállása oly erőteljes volt, hogy „a felbőszült szultán mérgében meghalt a vár alatt.”²³ A XVII. századi eseményekre Ladányi nem kifejezetten terjeszti ki a hősnarratívát – például Buda 1686. évi ostroma –, pontosabban ott éppen a várat védő „Abdi basa” (Abdurrahmán Abdi Arnaut pasa) volt a hős: „Hosszas és terhes volt Buda ostroma, mert hősiesen védte azt a vitéz Abdi basa 15,000nyi sereg élén.”²⁴ Ladányi szövegében tehát a végvári hős kifejezetten várostromban, azon belül is a várban lévőkre értelmeződik, és független nemtől vagy nemzetiségtől, kifejezetten a tettel, a bátor harccal kapcsolódik össze.

Frankl Vilmos kötete szinte semmit nem ír a végvári háborúkról, Szigetvár ostromát is csak megemlíti, Buda visszafoglalása és a török kiűzése három oldalnyi leírást kapott, és érdekes módon „Abdi pasa” vitézségét is kiemeli a szerző.²⁵

Környei János leírása Kőszeg 1532. évi ostromáról rendkívül érdekes narratív elemeket tartalmaz: „A város gyengén volt erősítve, az őrség csekély, vagy 700ra ment a fegyverforgató nép, de nagy számmal voltak benn öregek, nők és gyermekek, kik a vidékről menekültek ide. [...] Tizenkétszer ismételték a vívást, mindig sikertelenül [...] Jöttek török hírnökök s megadásra kérték a várost. Jurisics tagadólág válaszolt. Jöttek másodszer s a városért váltságdíjat követeltek; ismét tagadó válasz. Ekkor Ibrahim új ostromot parancsol; már nyolc török zászló leng a falakon, midőn az ostromlók hirtelen futamodásnak eredtek. A törökök azt mondták, hogy egy túlvilági lovagot láttak, ki lángkarddal üzte el őket a falakról. Kevéssel később hírnökök arra kérték Jurisics Miklóst, jöjjön a [s]zultán táborába s kegyelmet nyer. Menevédet nyerve a hős elment a török táborba Ibrahimhoz, ki csak annyit követelt tőle, hogy színre mintha az erősséget átadta volna, néhány török zászló tűzessék a város falaira, addig, amíg a török sereg elvonul. Ezt Jurisics megengedé [...]”²⁶ A szöveg érdekessége, hogy kettős magyarázatot ad Jurisics sikerére: egy istenit és egy reálpolitikait. Az 1552. évi oszmán hadjáratból Temesvár, Drégely, Szolnok és Eger ostromát emeli ki a szerző. Az egri nők hősiességének leírása itt rendkívül plasztikus: „Részt vett a védelemben Eger minden lakosa, az anya ott állott a vivó gyermeke, a nő férje, a nővér fivére mellett s ha a férfiak elestek, a nők ragadták meg a halálosztó fegyvert s megboszulák szeretteik halálát, míg mások égő kanóccal

*forró olajjal, kövekkel fogadták a törököket.*²⁷ Szigetvár ostromának leírásakor Környei nem hoz új elemet a korábbi leírásokhoz képest.

Az 1867 előtti XIX. századi (mai értelemben vett) középiskolai tankönyvek váltakozó terjedelemben beszélnek a végváriakról, a végvári hősiességet elsősorban a XVI. század egyes eseményei kapcsán értelmezik: az 1532., 1552. és 1566. évi várostromok hőseit emelik ki, ebben külön kiemelt helye van Jurisicsnak és Zrínyinek, Dobónak érdekes módon kevésbé.

A dualizmus hősei

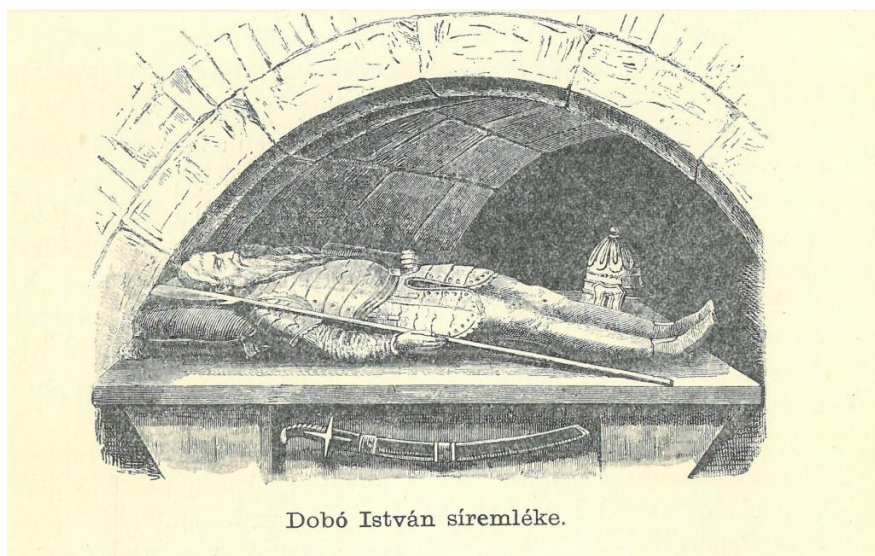
Vaszary Kolos tankönyve²⁸ egyben tárgyalja a magyar és egyetemes történelmet a kezdetektől a krími háborúig mindössze száz oldalban, ami természetesen behatárolja a narratíva lehetőségeit. Ugyanakkor még így is új elemekkel gazdagította a hősnarratíva képzésének lehetőségeit, tekintve, hogy Kőszeg ostrománál az ő leírása szerint Jurisics nagyságát csak fokozta, hogy hétszáz, nagyrészt falak között rekedt paraszttal (és nem végváriakkal!) védte Kőszeget.²⁹ A terjedelmi korlátok ellenére a szerző másfél oldalt szánt Temesvár, Drégely és Eger ostromának leírására, ezek közül Eger leírása kapta a legnagyobb szövegterjedelmet. Ez utóbbi leírásának központ eleme Dobó beszéde: „[...] *Achmed haragjában utolsó rohanásra vezette oszmánjait. De Dobónak a hazát és dicsőséget, hősi halált és örök üdvösséget említő hatályos szavaira magas lelkesedés szállotta meg a vár összes lakosait. Nők és leányok a férfiakkal vegyesen sietnek a falomokra és versenyt vívnak velők, néhány fegyverrel is, a nagyobb rész követ hengerítve, forró vizet, szurkot öntve az ostromlókra. Ily hatalmas erkölcsi erőn nem győzhetett a törökök roppant száma; és Eger az éj beálltával meg lőn mentve. A török eltakarodta után a várbeliek 12 ezer ágyugömböt szedtek össze [...]*”³⁰ Szigetvár ostromának leírásakor Zrínyi hősiessége kiterjesztődik a védők egészére: „*Vezérök példája szerint a vitéz örök mind hősi halállal hulltak el, s csak holt testeiken keresztül s mintegy 20 ezer vitézének vesztével juthatott a török a rommá lett vár birtokába.*”³¹ A XVII. századi történeti események leírása során nem kap szerepet a hősiesség kidomborítása, az 1697. évi zentai csata győzője, Savoyai Jenő már „csak” I. Lipót „*legkitűnőbb hadvezére*”.³²

Varga Ottó mindössze egy sort szán Kőszeg ostromára, amely szerint a vár ellenállása „*talán Bécset menti meg*”.³³ Ugyanakkor ez az első szöveg, amely értelmezési keretet ad az 1552. évi végvári harcoknak: „*Csak hogy Erdélynek német kézre kerültét nem tűri a török és miatta 1552-ben minden irányban kitör a harcz. Sok fényes név emelkedik ki a magyarnak eme egyesült létharczából, és elég dicstelenség az idegen zsoldosok gyávaságából. Hős halált hal Losonczy Temesvárnak, Szondy Drégelnek védelmében; míg Dobó Egert szinte csudaszerű harczok között tartja meg. Annál csúfosabban bukik el az idegenekre bízott Lippa, Szolnok; behódol a temesi vidék, elvész a Mátra vonala a bányavárosokig.*”³⁴ Szigetvár elestének rövid leírása is azonban keretadó jellegű: „*Szigetvár volt a harcznak a színhelye, mely Zrínyi hős védelme daczára elbukott, de a nagy hódító is kimúlt még a diadal előtt. A török erre kitakarodott. Miksának Győrnél álló 100,000nyi hada pedig – miután tétlenül nézte a vár ostromát – más egyebet sem téve: föloszlott. Ez is, miként Kőszeg, mutatja: hogy a korszak óvatos emberei kerülnek az elhatározó alkalmakat.*”³⁵ Az eddig áttekintett kötetek közül ez az első, amely értelmezési keretét a XVII. századi háborúkra is kiterjesztve következetes narratívát képvisel: „*Az új nagyvezír [...] 1663-ban hadüzenet nélkül megtámadja [...]. Most megijed Németország. [...] Nem minket, magukat féltették. [...] Csak Zrínyi csüggedhetetlen lelke nem nyugodott, mellőztetését félretéve harczot*

hirdet, maroknyi seregével csudákat tesz.” A felszabadító háborúk is ebbe a keretbe illeszkednek: „Lengyel-német-francia hadak nem csak felmentik Bécsset, de semmivé teszik a török sereget (1683. szept. 12.). Ez a kereszténység és a pogányság nagy tusájának a napja, csak Belgrád fölmentéséhez hasonlítható fényessége, hatása. A diadalok hőse is két rokonlélek: Hunyadi és Szobieszký. [...] a merész belevágás a Montecuccoli-féle 'semmit nem kockáztatni' elvénél jobbnak bizonyult. Lotharingiai Károly, Buda megvédője, Badeni Lajos a szalánkeméni, és mindenekfölött a lánglelkű Savoyai Eugén a zentai csata hősei sokat tanultak itten.”³⁶ Tehát a koherens narratív keret pillérei a következők: (1) A hősök főként magyarok; (2) az idegen Habsburg zsoldosok gyávák, a Habsburg kormányzat halogató; (3) a XVII. században az az ellentmondás, hogy a Habsburg birodalmi tábornokok aratják a fényes győzelmeket, könnyen feloldódik, hiszen személyükben győz a cselekvő politika, vagyis az ekképpen megnyilvánuló hősiesség felülírja a Habsburg „eredetét”.

Komárik István kötetében a hősnarratíva lényegében abban merül ki, hogy a rövid tényszerű leírásokba jelzőként bekerül a hős szó, például: „*Ali budai pasa elfoglalta Drégely várát, amelyet Szondy György hősiek önfeláldozással védelmezett.*”³⁷ Vagy: „*A keresztény tábor hősiek küzdelme megérdemelte e diadalt [ti. Buda visszafoglalását 1686-ban].*”³⁸ **Mangold Lajos** kötete ennél kicsivel bőbeszédűbb, bár főként Szigetvár ostromára szán nagyobb terjedelmű szöveget. Ugyanakkor itt már tartoznak a szöveghez képek, amelyek aláhúzzák a hősiességet!³⁹

2. kép (bal oldalon): Zrínyi Miklós képe | 3. kép (jobb oldalon): Dobó István síremléke

Forrás (mindkét kép esetén): MANGOLD Lajos (1900): *A magyarok története. A középiskolák harmadik és negyedik osztálya számára.* Franklin-Társulat, Budapest, 102. és 190.

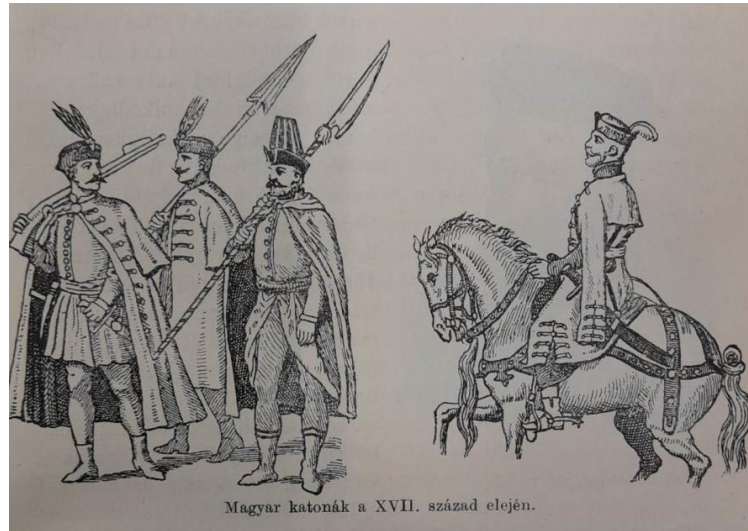
Sebestyén Gyula kötete még gazdagabb képanyagával tesz hozzá a hősnarratíva kialakításához,⁴⁰ valamint tíz oldalt szán a *Török harczok és török hódoltság* témakör kifejtésére.⁴¹ Ennek legnagyobb újdonsága, hogy a már ismert narratív csomópontok mellett megjelenik egy külön, egyoldalas lecke *A végek. Élet a végvárak körül* címen, vagyis a mindennapi élet, a mindennapi hősök és vitézség jelenik meg: „*Csak az erőnek volt értéke,*

Illik Péter: Hősnarratívák és hősképzés: végváriak a középiskolában

csak a vitézséget becsülték. Az életet kevésbe vették és könnyen tették kockára. Az milyen volt az ellenség, olyanná vált a végeken a magyar is, a hol mindennap érintkezett vele. [...]

Ez a vitézi élet a végeken még a szórakozást is a harcban kereste.”⁴²

4. kép (bal oldalon): Zrínyi Miklós képe | 5. kép (jobb oldalon): Magyar katonák a XVII. század elején

6. kép: Idegen zsoldosok

Forrás (mindhárom kép esetén): SEBESTYÉN Gyula (1901): *A magyar nemzet története a mohácsi vésztől napjainkig. A gymnasium és reáliskola IV. osztálya számára.* Franklin-Társulat, Budapest, 17., 29., 17.

Andor József kötete⁴³ szinte semmit nem ír a korábbi könyvek zöme számára fontos eseményekről, viszont a Habsburg-ellenes narratív keretet megtartotta a XVI. századi események értelmezésére: „Az 1552-ik év a nemzet élethalál harca. A Habsburgháztól segítséget nem várhatott, Ferdinánd még a várak kellő felszereléséről sem gondoskodott. Az melyek idegen zsoldosokra voltak bízva, azok jóformán harc nélkül jutottak a török kezére, ellenben Losonczy, Szondy és Dobó nevei örökre fogják hirdetni a magyar vitézséget és önfeláldozó hazafiságot.”⁴⁴ Buda felszabadítása és a török kiűzése téma leírásakor ez a keret fennmarad, a Habsburg-tábornokok nem válnak hőssé: a szerző azt hangsúlyozza, hogy (1) a Habsburg-kormányzat folyamatosan habozott; és (2) önálló magyar sereg nem volt.⁴⁵

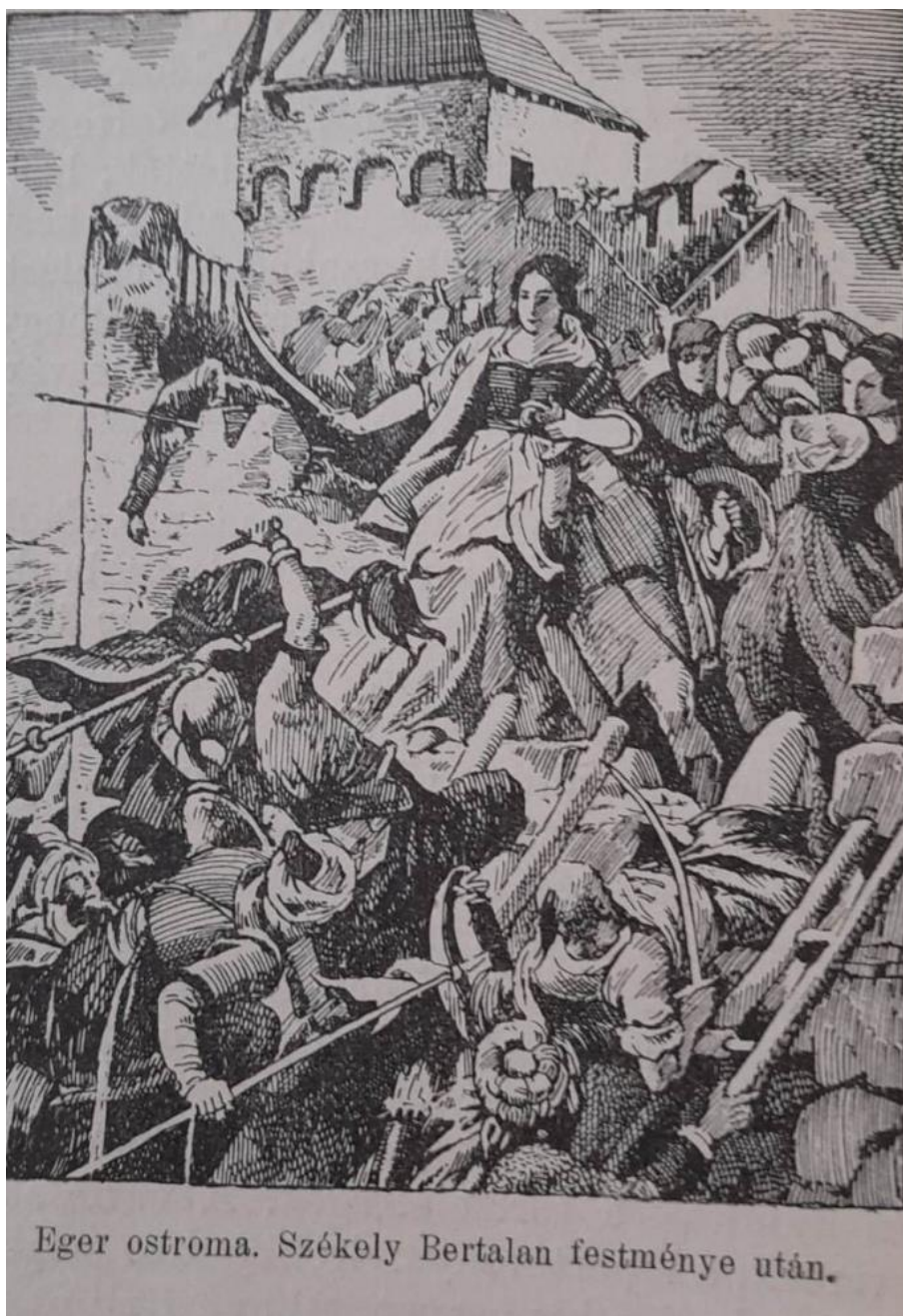
A dualizmus tankönyveiben már megszilárdulnak azok a központi események, ahol a hősiességet ki lehet emelni: 1532, 1552 és 1566. Megjelennek az egységes kerettel működő, továbbá illusztrált tankönyvek, és a hősiesség, hazaszeretet, nemzet, kereszténység összekapcsolódik, a gyávaság pedig az idegen zsoldosok magatartásával fonódik össze.

A Horthy-korszak tankönyvei

Takáts György tankönyve⁴⁶ röviden és tárgyilagos stílusban mutatja be a XVI. századi várháborúkat. A már korábban látott narratíva némileg sűrítve kapott itt helyet: „A létért való küzdelem e szomorú napjaiban a hősi vitézség remek példáit mutatta be a magyar. Losonczy Temesvárott, Szondy Drégelyben haltak hősi halált, de a Dobó Istvántól védett Eger alól véres fővel vonult vissza a török. Temesvár és Drégely roskadozófélben lévő várak voltak, a védősereg mindkettőben csekély számú, de a védőik mégsem adták fel, inkább választották a hősi halált. Míg a magyarság élet-halálharcát vívta a törökkel, addig a császári vezér Erdélyt zsaroltatta katonáival.”⁴⁷ A hősképzés elemei ugyanazok: rossz körülmények között, nagy túlerő ellen kellett a magyar katonának harcolni, ez teszi őket és harcukat hősiessé. A XVII. századi események tárgyalásakor „Abdi pasát” látja a hősnek, aki túlerő ellen védte Buda várát.⁴⁸ Látható, hogy a hősiesség itt egy pozíció: a túlerő ellen sikertelenül, de így is küzdő, a harcot fel nem adó katona viselkedésmintája.

Ember István kötete⁴⁹ az eddigi narratívák teljes készletét koherensen képviseli: (1) „Seregét Kőszeg várának parancsnoka, a hős Jurisics állította meg.”⁵⁰ (2) Drégely és Temesvár a példa a magyar hősiességre.⁵¹ (3) Szolnok az idegen zsoldosok gyávaságára.⁵² (4) „Ahová férfi nem jutott, ott az egri asszonyok harcoltak kövekkel, forró vízzel és karddal is.”⁵³ (5) A várharckok megmutatták a magyar vitézek önfeláldozását.⁵⁴ (6) „Zrínyi ekkor könnyű díszruhát öltött [...] vitézeivel együtt kirohant a szemben álló ellenségre. Valamennyien hősi halált haltak, de a török sereget is nagy veszteségek érték. [...] Szigetvár védelme a magyar vitézségnek mindig világraszóló példája marad. [...] Miksa király 60.000 főnyi hadseregével táborozott Győrnél. A harcot azonban nem merte felvenni a törökkel [...]”⁵⁵ (7) A XVII. századi események tárgyalása során következetesen senkit nem titulál hősnek, még olyan történelmi szereplőket sem, akiket némelyik tankönyv igen: Zrínyi Miklóst, Abdi pasát vagy éppen a Budát felszabadító birodalmi tábornokokat.

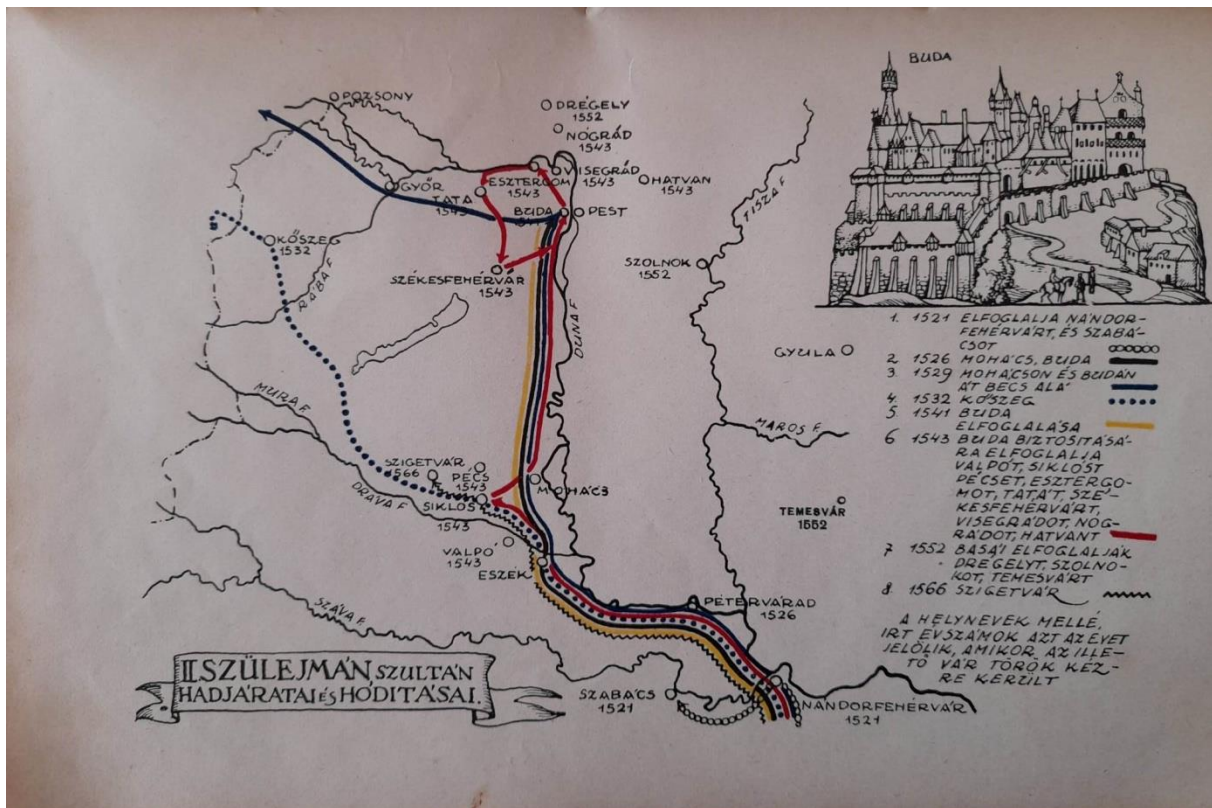
7. kép: Eger ostroma

Forrás: EMBER István (1926): A magyar nemzet története a középiskolák III. osztálya számára. Athenaeum, Budapest, 82.

Domanovszky Sándor tankönyve⁵⁶ teljes ellentéte Ember Istvánénak, mivel ezen narratíva egyetlen elemét sem tartalmazza, és a hősiesség fel sem merül, minden vizsgált esemény leírása teljesen tárgyyszerű, morális tartalmú jelzők nem szerepelnek.

8. kép: II. Szulejmán szultán hadjáratainak és hódításainak

Forrás: DOMANOVSKY Sándor: *Magyarország története a középiskolák VIII. osztálya számára*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1931. 80.

Erdélyi László már tematikus szinten érvényesíti a hősnarratívát, külön alfejezetet nyit *Délvidéki hősök, nádor-letevés, köznemes nádor*⁵⁷ és *Fráter György meggyilkolása*. A *várvédő hősök nagy éve, 1552.*⁵⁸ meggyilkolása címeken. Ugyanakkor Ember tankönyvi narratívájának teljességét csak részelemekben képviseli, valamint két ponton eltér: „*De Jurisichnak jó barátja volt Ibrahim nagyvezér, és megelégszik, ha kítűzik a török zászlót*”,⁵⁹ és nem írja le a birodalmi haderő tétlenségét 1566-ban, de 1552-ben igen. Eger ostromakor „[...] *Móric szász herceg 10,000 birodalmi katonával Győrnél állt, aztán hazament.*”⁶⁰ A **Marczinkó Ferenc** és szerzőtársai nevével fémjelzett tankönyv⁶¹ egy az egyben az Ember-féle narratívát képviseli.

Varga Zoltán könyve⁶² mindössze két ponton ad hozzá többletet az Ember-féle narratív rendszerhez: külön rövid kis alfejezetet nyit a végvári vitézeknek, ahol méltatja a mindennapi hősokeket,⁶³ továbbá 23 ezer hősi halotról ír Buda 1684. évi felszabadítási kísérleténél.⁶⁴

Balogh Albin tankönyve ugyancsak az Ember-féle rendszert mutatja be, azzal az eltéréssel, hogy „Abdi pasa” ellenállását hősieksnek titulálja.⁶⁵

A Horthy-korszak általam vizsgált tankönyvi narratíváiban két ellenpólus figyelhető meg: a korábbi korszakok tankönyvei által képviselt narratívák koherens rendszere, amelyet Ember István tankönyve és az ahhoz nagyban hasonló kötetek képviselnek, velük mintegy szemben áll Domanovszky Sándor kötete, amely teljesen tárgyilagos hangvételű, bár maga a leírt eseménytörténet ugyanaz.

A hősiesség trónfosztása

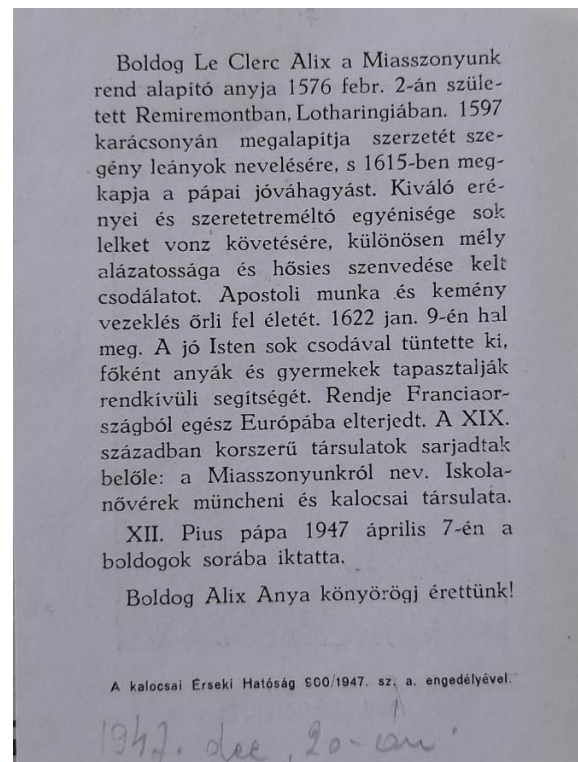
A hazai szocialista rendszer kialakulását a történészek – alapvetően csak a politikatörténetre fókuszálva – zömmel 1949-től számítják. Valójában ez kétségbe vonható, hiszen már 1945-ben megjelent Kosáry Domokos tankönyve,⁶⁶ amely teljesen kifejtett és durva szocialista frazeológiát s narratív rendszert képezett olyannyira, hogy az 1960-as évekre ez csak finomodott. A tankönyv szövege erősen ellentmondani látszik Albert B. Gábor megállapításának, habár indítékokról és indíttatásokról nehéz ítéletet mondani: *„Az 1945-ös történelemkönyvek antifasiszta indíttatású munkák voltak és a kor elvárásainak megfelelően demokratikus (és nem marxista) elveket hirdettek. Ezek a munkák az 1938 és 1942 között megjelent kiadványok antitéziseként a Horthy-korszak revíziós külpolitikáját és a zsidótörvényeket mélyen elítélték, a területrevízió árát hangsúlyozták, a legsúlyosabb hibának a tengelyhatalmak melletti elkötelezettséget és a Szovjetunió elleni hadbalépést tekintették.”*⁶⁷ Mindenesetre akár antifasiszta ellenállásról, akár politikai kaméleonizmusról van szó,⁶⁸ Kosáry tankönyvének szövegét (és csak azt) nézve számos egyéb témában is a teljesen kiforrott marxista-szocialista narratíva és szóhasználat látható. Vagyis az alakuló Rákosi-rezsim már 1945-ben nagy figyelmet fordított az ideológiai küzdelemre, ebbe beleértve a középiskolai „frontot” is. Kosáry tankönyvének kora újkori leckéin az a – később is uralkodó – dilemma látszik, hogy miképpen lehetne a nagyobb ellenségnek tartott „Habsburg-imperializmust” kárhóztatni, míg a vele szemben álló, kisebb ellenségnek tartott „magyar nacionalizmust” nem túlhangsúlyozni. Vagyis az Őze Sándor által egyes modellnek nevezett narratívát használta, mint a későbbi szocialista tankönyvek is.⁶⁹

1989 után a kora újkoros történészek közül számosan ennek ellenhatásaként a Habsburg Birodalomnak a királyi Magyarországra gyakorolt jótékony hatását kezdték hangsúlyozni úgy, hogy a nemzeti, függetlenségi, hazafias narratívát elkezdték felszámolni. Ezzel az a paradox helyzet állt elő, hogy 1989 után a pro-habsburgianus, globalista, internacionalista jellegű narratívák (a kettes modell) váltak sokak számára objektívvé, míg az 1945 és 1989 között szocialista átértelmezésben, de legalább létező nemzeti-függetlenségi narratívák kapták a baloldali címkét.⁷⁰ A fent vázolt probléma Kosáry tankönyvében az egyszerű tagadás formájában jegecesedik ki: Kőszeg 1532. évi ostroma egy mondatban szerepel, az 1552. évi végvári háborúk pedig sehogy, viszont a fejezet végére került egy rövid összegzés: *„A kor nehézkes és tökéletlen pénzügyi és hadi gépezetének hibáit nem tehette jóvá a végvári magyar katonák, huszárok, hajdúk és kapitányaik önfeláldozása sem, bár egy-egy kisebb vár hősiességének ellenállása nem egyszer fékezte meg a török támadó lendületét. Így esett el 1566-ban a Zrínyi Miklóstól védett Szigetvár is.”*⁷¹ A narratív technika a következő elemekből épül fel: (1) minél kevesebb nevet, személyt, eseményt említeni; (2) hangsúlyozni a sikertelenséget, ezért kerül a mondat elejére a hangsúlyos állítás: *Így esett el 1566-ban...*; (3) a sikereket kicsinyíteni (nem tehette jóvá...) és tágítani, adott személyektől, hősektől elidegeníteni, kollektív sikerként hangsúlyozni (magyar katonák, huszárok, hajdúk...). Kosáry kötetének talán ironikus utóéletét és korai szocialista narratíváját jelzi, hogy az OPKM-ben őrzött példányban már az állományba vételkor az alábbi kép volt beletűzve egyfajta könyvjelzőként:

9. kép (bal oldalon): Boldog Le Clerc Alix képe | 10. kép (jobb oldalon): A Miasszonyunk rend alapító anyja

Boldog Le Clerc Alix, a Miasszonyunk
rend alapító anyja

Forrás (mindkét kép esetén): Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum

Ennek a mintázatnak megfelelően az 1950. évi ideiglenes tankönyvből a „hősies” események, mint a végvári háborúk, teljesen kimaradtak, mint egyébként a kora újkori köztörténeti események nagy része is, ugyanakkor a Habsburg-ellenes narratíva jelen van: a katolikus reakció, a Habsburg-elnyomás, a parasztság kizsákmányolása, valamint a függetlenségi harcok rendszere (Bocskaitól II. Rákóczi Ferencig).⁷² A két szerző hosszabb terjedelmű és immár nem ideiglenes tankönyve visszahozta a végvári háborúk témáját a tankönyvi anyagba *A magyar nép harca a török hódítók ellen* fejezetcím alatt, ami jól példázza a korabeli technikát: tágítás és elszemélytelenítés, hiszen a győzelem nem az egyes hőské, hanem a kollektíváé. A visszakerülő eseményleírás során a szöveg Jurisics és Dobó sikerében is a „dolgozó nép” diadalát hangsúlyozza.⁷³

11. kép: Várostrom a 17. században

Forrás: HECKENAST Gusztáv – SPIRA György (1954): A magyar nép története II. 1526–1849. 5. kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest, 7.

Ugyanakkor ír a végvári vitézek mindennapjairól, és kiemel olyan kevésbé hangsúlyozott hősokeket, mint Thury György vagy Bornemissza János.⁷⁴ Továbbá részletesen leírja Zrínyi Miklós hősi halálát 1566-ban,⁷⁵ valamint – ha nem is egyértelmű sikerként – ír a végvári hősiességről: „A végvári vitézek hősi harcának csak az ország belsejében [...] sikerült megállítani a török terjeszkedést.”⁷⁶

Az Unger-féle gimnáziumi tankönyvről⁷⁷ Albert B. Gábor írt elemzést: „A tudományos megalapozottság, szemléltetés és anyagbőség jellemezte Unger 1957-es tankönyvét is. Olvasmányok, források, kihajtható és egyéb térképek tették a tanulóifjúság számára érdekessé a kiadványt. Kőszeg ostromához Dzselaizade Musztafa török történetíró leírását, Buda és Pest 1605-ös látképéhez Bocaius kassai főbíró följegyzéseit hívta segítségül, a reformkori nemességről és nemzetiségről Wesselényi 1833-as munkájából közölt részeket. A tankönyv gazdag képanyaga (történelmi arcképcsarnok; képek a nép életéből; katonaellet; könyvnyomtatás, könyvkiadás; művészettörténeti táblák) ugyanakkor a tankönyv végén, mintegy függeléként található. Persze az ideológiavezérelt témák – így a munkásmozgalmi események és a szocialista nézetek (Engels a gyermekmunkáról; Marx a júniusi munkásfelkelésről) – továbbra is meghatározó szerepet játszottak Ungernél. Az antihősoekkel (például Görgeivel) szemben pedig sokszor az elhallgatás vagy túlhangsúlyozás kifinomult módzatait alkalmazta a szerző, attól függően, hogy az beleillett vagy nem illett bele az ideológiailag determinált konstrukcióba. Mindezek ellenére a maga korában ez a tankönyv újszerű volt, Unger 1958-as forráselemző könyve⁷⁸ pedig európai viszonylatban is értékelhető munkának számított. Gyakorlatilag ő dolgozta ki a forrásfeldolgozó órák műfaját és módszertanát. Az 1970-es években – amikor egy időre a történelem kikerült az érettségi tantárgyak közül – a metodika terén gyökeres átalakulás ment végbe. Egyetérthetünk Kaposi Józseffel, aki metodikai szempontból különösen jelentősnek ítélte meg Unger tevékenységét, 'aki a történelmi források feldolgozása terén írt tanulmányaival, könyveivel meghatározó alakjává vált az európai történelemtanítási gyakorlat hazai meghonosítása folyamatában'.”⁷⁹

Unger kötetét csak az előző tankönyvek kontextusában (elsősorban Kosáry tankönyve) lehet értelmezni, hiszen ott alakult ki az elhallgató tankönyvi technika, ami itt bővült a manipulált források által nyújtott látszólagos objektivitás álbiztonságával. Kőszeg, Temesvár, Drégely, Eger és Szigetvár ostromának leírása legalább szerepel, de a várak parancsnokainak szerepe szándékosan alul hangsúlyozott. Unger kötete is nyit egy külön kis fejezetet „A végvári élet” cím alatt, amelyben a főurak deheroizálását így oldja meg: „A várkapitányok között akadt egy-egy főúr is. [...] áldozatos hazafiak, bár nemegyszer önkényeskedő főurak. A legtöbb mánás azonban nem vállalta a rangjával, birtokával járó anyagi és erkölcsi kötelezettséget.”⁸⁰ Vagyis látható az egyfelől „dicsér”, másfelől „besároz” megoldás, amely egy pro és kontra érvelés kiegyensúlyozottságának látszatát kelti. A 17. századi események leírásában már nyoma sincs a hősnarratívának. Unger szövegében az látható, hogy próbálja a hősiességet lefosztani az egyénről, pontosabban a korábbi ideológiai rendszer hőseiről, a bárókról, és áttenni a legalább kismemesi származású közemberekre, végváriakra.

Az Eperjessy–Benczédi-féle kötetben teljesedik ki a szocialista technika a végvári vitézség és hősiesség kezelésére, mivel itt már csak ezen téma kapcsán értelmeződik a hősiesség, és teljesen különálló leckét kap, itt szerepel az eseménytörténet is.⁸¹ A *Végvári harcok, végvári élet* című lecke három részre tagolódik: a végvárrendszer kialakulása, a végvári harcok hőskora: a várháborúk és a végvárak katonatársadalma.⁸² A tananyag nyelvezete tényszerű, morális jellegű minősítések nem szerepelnek. A „hős” kifejezés kétszer kerül elő: „Eger hős

védő” (az asszonyok kikerültek a narratívából!) és „Szigetvár védői hősi halála” formában.⁸³Walter Mária 1989 után is kiadott későszocializmusbeli tankönyve⁸⁴ lényegében ugyanezt a megoldást választotta, azaz a hősiesség végül „objektivizálódott”, és egy semleges nyelvezetű köz- és társadalomtörténetbe fordult át.

Az iskolai értesítők világa

Az iskolai értesítők világa rendkívül színes, ezekbe az évkönyv jellegű kiadványokba sokféle írás került: iskolatörténet, szaktanárok tanulmányai, diákok dolgozatai, rendezvényleírások, módszertani írások stb. Ezért ezek egy-egy intézmény életébe nyújtanak betekintés. Ezekből választottam ki időrendben pár szöveget.⁸⁵

Thury György végvári vitéz kapcsán a végvári vitézséget nemzeti karakterré terjeszti ki **Váry Gellért** (1843–1929) piarista szerzetes tanulmánya: *„Fajunk még az ő ázsiai hazájában mint afféle nomád nép, alig lehetett valami nagyon harcias. Ha mégis a századok folyamában oly dicső hadi tetteket vitt véghez, hogy európaszerte a magyart mint vitéz népet ismerik, az valószínűleg a megtelepüléssel és azután válhatott nemzeti jellemvonásává.”*⁸⁶

Paál Sándor tanár beszámolója az osztálya tanulmányútjáról: *„A tanári testület a 1. tanévben is módot adott arra, hogy tanulóink közül az önként vállalkozók igen csekély díjak befizetése mellett, néhány érdemes tanuló pedig teljesen ingyenesen, a kirándulási alap által viselt költséggel hosszabb tanulmányutat tehessen. [...] Első állomásunk Komárom volt. [...] A fejlődésnek indult magyar Komáromon végigmentünk, aztán ki a város szélére, fel az igmándi erőd sáncaira, ahol megcsodáltuk az abszolutizmus korából való erődítményeket, melyeket ellenünk épített fel az osztrák önkény. Széttelítettünk a térségeken, ahol sokszor vívott harcot a végvári vitéz a török ellen s ahol őseleinktől örökölt hősiességgel harcolt 1849-ben a honvédő komáromi őrség a négy század óta nemzeti létünk ellen törő százfejük hadra, az osztrák önkényeskedés ellen. [...] Második állomásunk Győr volt. [...] Átkoztuk magunkban a hitvány osztrák várparancsnokot, ki a gondjaira bízott várost gyáván feladta a töröknek. Megemlékeztünk a magyar hősiességről, a derék végvári vitézekről, akik hamarosan visszavették a várat az ellenségtől.”*⁸⁷ Ez a szöveg egy sajátos iskolai „műfajba”, a tanulmányi útba és annak dokumentációjába enged betekintést, és láthatóan a helyeket összeköti a nemzeti büszkeség érzésével, a végvári vitézséggel és a Habsburg-ellenes függetlenségi szemlélettel.

Heckenshoffer Lázár⁸⁸ igazgató beszéde különösen érdekes, műfaját tekintve egy iskolai megemlékező beszéd,⁸⁹ amelynek címe *„Hősök emlékűnnepén”* és 1929 májusának utolsó vasárnapján hangzott el a Magyar hősök emlékűnnepén, amit 1917-ben iktattak törvényben, napját 1924-ben rögzítették. A szöveg azért is érdekes, mert tematikus, kifejezetten a hősökről szól, így látható benne több hősképzési stratégia is. *„Nagy háborúk után, amidőn az emberiség kifáradva, pihegve fekszik a nagy mérkőzés után, fellépnek a békés, a pacifista gondolatok, s hirdetik, hogy mindörökké eltemették a háborút, eltemették a kardot. De hihetünk-e ezeknek a szép szavaknak? Hihetünk-e akkor, amidőn a győzők a békén a bitortolt javak zavartalan élvezését értik s e célból fokozottabban fegyverkeznek; hihetünk-e akkor, amidőn milliónyi testvérünk legelemibb jogát az élethez a győzők lábba tiporják? A magyar történelemnek legendás ideje, amely a hősiességnek, az önfeláldozásnak oly ragyogó példáját mutatta, a XVI. század második felében a végvárak kora. Az a végvári magyar vitéz szinte hontalanul, hiszen az ország jó részében a török, a másik részében az őt meg*

nem értő német és vallon zsoldosok, állt ellen a török mindent elsöpörni akaró hatalmának, és szívósan küzdött nemzetéért és a nyugati keresztény civilizációért. Mi lett volna, ha az a végvári magyar vitéz elhajította volna a kardot, s mint egyes balkáni népek, behódol a töröknek és feladja hitét és nemzetét? Egyénileg talán gazdagságot, talán hatalmat szereztek volna, de ők hősök voltak. Hősei és vértanúi egy nagy eszmének, a hazaszeretnek. És vájjon állnánk-e most itten ilyen csonkán, kifosztottan, ha abban a gyászos emlékü forradalomban hazug politikai jelszavak hatása alatt el nem dobjuk a fegyvert? De megtörtént. Most itt állunk keserű emlékekkel, nélkülözések között, küzdve egy szebb jövőért, a régi hazáért. Ebben a küzdelemben nagy segítségünkre van hőseink emléke.”⁹⁰ Tematikus szinten összekapcsolódik itt az első világháború, Trianon, a végváriak kora, a külföldi zsoldos és magyar végvári szembeállítás, a magyarság mint védőbástya gondolat és az emlékezés megtartó ereje.

Az utolsó kiragadott példa pedig szintén egy sajátos szöveg, mivel egy magyar irodalomtanítással foglalkozó módszertani beszéd:⁹¹ *„A bemutatás után megbeszéljük a végvári életet a költemény alapján, s e munkálat közben végigmegyünk a gondolatmenetén. Ha sikerült kellő hangulatot teremtenünk, a tanulók szinte ott vannak a csak jókedvükből is vitéz próbára induló vitézek között, akik alatt jó szerecsen lovak ugrálnak, s akiknek a széles mező, a szép liget s erdő sétáló palotájuk. Miért szép a végvári harcos élete? Milyen erényeket fejleszt ki a küzdőkben? Mi a folytonos csatározások és kirohanások célja? Mi a harcosok öröme? – ilyen és ezekhez hasonló kérdésekkel beleéltjük a tanulókat a végvári világba és megállapítjuk, hogy a természet – a renaissance életfelfogás eredményeként – bevonult a költészetbe. Felejthetetlen útravalóul pedig elviszik magukkal ebből a költeményből azt, hogy mit tartottak legfontosabbnak a magyar ősök, ezek a párduckálás, fényes sisakos, kemény végvári vitézek. ‘Az jó hírért, névérti, S a szép tisztességért ők mindent hátrahagynak’. Minden kor magyarja számára megszívlelendő életelv ez.”⁹²*

Bár különböző intézmények értesítőiből szerepel itt válogatás, mégis a műfaji sokszínűséget tekintve megkövethető az a kijelentés, hogy a hősiesség – azon belül is a végvári vitézeké – az iskolai élet, közgondolkodás szerves része lehetett, számos tevékenységi formában jelen volt.

Kitekintés és összefoglalás

Megvizsgálva az eddig bemutatott tankönyveket, látható, hogy 1945-ig a tankönyvi szövegekben megnyilvánul a hősképzés, míg 1945 után – bár a szó maga előfordul – lényegében a „hős” jelentése megszűnik, objektivistá (objektivitás látszatát keltő), tényközlő, érzelmi töltés nélküli szövegek jelennek meg, amelyekben az egyénnek sok szerepe nincs, sőt a végvári harcok is inkább csak háttérévé válnak a gazdaság- és társadalomtörténetnek. Vagyis a „hős” kifejezés kiüresedik. Ilyen értelemben – a végvári hősiesség tekintetében – az Unger-féle tankönyv óta sok változás nem történt. Ezt persze csak erősíti a tananyagtartalom és tankönyvi terjedelem folyamatos zsugorodása, amely a tankönyvszerzőket a folyamatos tömörítésre készteti.

A bevezetésben felvetett probléma – a 2020 után megjelent történelem tankönyveket az a vád érte, hogy túldimenzionálják a végvári hősiesség kérdését – némiképp érthető, ugyanis – jelen sorok írója szerint – nem jogos a túldimenzionálás vádja (ld. Függelék). Az 1945 előtti hazafias ideológiai bázisú gazdag narratív technikákhoz képest legalábbis semmiképpen sem.

Ezt alátámasztandó a végvári háborúk 1532 és 1566 közti leírásait négy 1989 utáni tankönyvben néztem meg a kitekintés kedvéért, és vetettem össze táblázatban az Ember István által írt tankönyv hősnarratívájával, mivel az a legkoherensebb és a leginkább kiteljesedett a XVI. századi várháborúk hősiessége és a végvári vitézség tekintetében. Az 1989 utáni, új kiadású tankönyvek végváriakra és várháborúkra vonatkozó szövegei – ha folyamatában, a XIX. századtól vizsgáljuk – nem tértek vissza a hősképzés tekintetében az 1945 előtti időszak narratív technikáihoz, hanem a szocialista tankönyvek deheroizált narratívája maradt meg inkább alapzatként.

Zárásként fontos megjegyezni, hogy a narratíva kiválasztásának kérdése nem feltétlenül a „tények” vagy az „igazság” kérdése. Hiszen például a végvári ostromoknál a védők jelentős oszmán túlerővel néztek szembe, és bár ez árnyalható – bizonytalan létszámadatok, a vár állapota, időjárási körülmények stb. –, mégis „tény”, így a végváriak helytállásának, hősiességének hangsúlyozása nem tudományos igazság vagy objektivitás, hanem szándék- és érték-, illetve narratívaválasztás kérdése, ami viszont nem feltétlenül tudománytalan. Hiszen a szocialista tankönyvekben látható volt, hogy a morális jelzők kiirtásával vagy visszaszorításával sem „objektív”, hanem egy másképpen szubjektív narratíva jött létre, amely az egyén kiemelt szerepének és a nemzeti-hazafias büszkeség felszámolására törekedett.

FÜGGELÉK

Ember (1926)	Szabó–Závodszky (2002)⁹³	Száray (2013)⁹⁴	Száray (2021)⁹⁵	Borhegyi–Nánay (2021)⁹⁶
Jurisics hősiessége	Tartalmazza.	Tartalmazza.	Tartalmazza.	Tartalmazza.
Drégely és Temesvár hősiessége	Csak hős Drégely.	Csak hős Drégely.	Szó szerint egyezik: Száray 2013, 70.	Nem tartalmazza.
Szolnokon az idegen zsoldosok gyávasága	Nem tartalmazza.	Nem tartalmazza.	Nem tartalmazza.	Nem tartalmazza.
Eger hősiessége, egri nők szerepe	Nem tartalmazza. ⁹⁷	„Eger hősiesen ellenállt.”	Szó szerint egyezik: Száray 2013, 70.	Tartalmazza, egri nőkről Székely Bertalan képe szerepel.
Zrínyi „felöltözése”, kirohanása, ő és a védők hős halála	Zrínyi „felöltözését” nem tartalmazza, a többi elemet igen.	„Zrínyi hősi halált halt.”	Szó szerint egyezik: Száray 2013, 70.	Zrínyi „felöltözését” nem tartalmazza, a többi elemet igen.
I. Miksa tétlensége 1566-ban	Nem tartalmazza.	Nem tartalmazza.	Nem tartalmazza.	Nem tartalmazza.

Illik Péter: Hősnarratívák és hősképzés: végváriak a középiskolában

XVII. századi eseményekben nincs hősiesség említése	Nem tartalmazza.	Hősiesen védekező Abdurrahman.	Szó szerint egyezik: Száray 2013, 97.	Nem tartalmazza.
---	------------------	--------------------------------	---------------------------------------	------------------

IRODALOM

Felhasznált tankönyvek⁹⁸

- ANDOR József (1904): *Magyarország története a középiskolák VIII. osztálya számára*. Athenaeum, Budapest.
- BALOGH Albin (1942): *Magyarország történelme a gimnázium és leánygimnázium III. osztálya számára*. Szent István Társulat, Budapest.
- BEDEŐ Pál (1843): *Magyarok története a vezérek és királyok képeivel*. 2. kiadás. Bucsánszky Alajos, Pozsony.
- BENCZÉDI László – EPERJESSY Géza (1970): *Történelem a gimnáziumok II. osztálya számára*. 4. kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BORHEGYI Péter – NÁNAY Mihály (2021): *Történelem tankönyv 10*. Oktatási Hivatal, Budapest.
- BUDAI Ézsaiás (1814): *Magyarország históriája. A mohátsi veszedelemtől fogva Buda visszavételéig*. Csáthy György, Debrecen.
- DOMANOVSKY Sándor: *Magyarország története a középiskolák VIII. osztálya számára*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1931.
- EMBER István (1926): *A magyar nemzet története a középiskolák III. osztálya számára*. Athenaeum, Budapest.
- ERDÉLYI László (1931): *Magyar történelem új rendszerben*. Athanaeum, Budapest.
- FRANKL Vilmos (1863): *Magyarország története kat. gymnásiumok középosztályai számára*. Pfeifer Ferdinand, Pest.
- HECKENAST Gusztáv – SPIRA György (1950): *Magyarország története II. 1526–1849*. Tankönyvkiadó Nemzeti Vállalat, Budapest.
- HECKENAST Gusztáv – SPIRA György (1954): *A magyar nép története II. 1526–1849*. 5. kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.
- HORVÁTH Mihály (1843): *A magyarok története Európába költözésöktől mostanig*. 2. kiad. Pápa.
- JÁSZAI Rezső (1904): *Magyarország oknyomozó története*. A középiskolák VIII. osztálya számára. Lampel, Budapest.
- KOMÁRIK István [1899]: *Magyarország oknyomozó története. A középfokú iskolák VIII. osztálya részére*. Jurcsó Antal könyvnyomda, Kalocsa.
- KOSÁRY Domokos (1945): *Magyarország története. Az őskortól a szatmári békéig. A gimnáziumok VII., a líceumok és gazdasági középiskolák III. osztálya számára*. Szikra, Budapest.
- KÖRNYEI János (1864): *Magyarország története különös tekintettel a műveltség kifejlésére s a népeletre. A felső gymnasiumi és reáliskolai osztályok úgy mint magán használatra*. Lampel Róbert Könyvkiadása, Pest.

Illik Péter: Hősnarratívák és hősképzés: végváriak a középiskolában

- LADÁNYI Gedeon (1861): *A magyar nemzet története rövid kivonatban. Algymnasiumok számára kézikönyvül.* 2. kiad. Telegdi, Debrecen.
- MANGOLD Lajos (1900): *A magyarok története. A középiskolák harmadik és negyedik osztálya számára.* Franklin-Társulat, Budapest.
- MARCZINKÓ Ferenc – PÁLFI János – VÁRADY Erzsébet (1938): *A magyar nemzet elbeszélő története a gimnázium és leánygimnázium számára.* Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.
- SCHIRKHUBER Móric (1837): *Magyarok története deák és honi nyelven előadva.* I. A nemzet eredetétől fogva a mohácsi veszedelemig. II. A mohácsi veszedelemtől fogva a mostani időkig. Trattner-Károlyi, Pest.
- SEBESTYÉN Gyula (1901): *A magyar nemzet története a mohácsi vésztől napjainkig. A gymnasium és reáliskola IV. osztálya számára.* Franklin-Társulat, Budapest.
- SZABÓ Péter – ZÁVODSZKY Géza (2002): *Történelem II. Középiskolák.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- SZÁRAY Miklós (2013): *Történelem 10.* Oktatási Hivatal, Budapest.
- SZÁRAY Miklós (2021): *Történelem tankönyv 10.* Oktatási Hivatal, Budapest.
- TAKÁTS György (1920): *A magyar nemzet története gimnáziumok, reáliskolák és leánygimnáziumok VIII-ik osztálya számára.* 3. kiadás. Athenaeum, Budapest.
- UNGER Mátyás (1958): *Történelmi forrásfeldolgozó órák a gimnázium III. osztályában.* Tankönyvkiadó, Budapest.
- VARGA Ottó (1885): *A magyarok oknyomozó története. Tanterv és az utasítások alapján a középiskolák nyolczadik osztálya számára.* Franklin-Társulat, Budapest.
- VARGA Zoltán (1941): *A magyar nemzet elbeszélő története a középiskolák III. osztálya számára.* Országos Református Tanáregyesület és az Országos Evangélikus Tanáregyesület, Debreceni Könyvnyomda, Debrecen.
- VASZARY Kolos (1877): *Történelem rövid előadásban alsóbb osztályok számára I.* 3. kiadás. Lampel Róbert Könyvkiadása, Budapest.
- WALTER Mária (1988): *Történelem II. osztály.* Tankönyvkiadó, Budapest.

Felhasznált sajtóanyagok

- ALBERT B. Gábor: Történelemtankönyvek és tudatformálás – Unger Mátyásra emlékezve. *Újkor.hu*, 2021. jan. 30.
<https://ujkor.hu/content/unger-matyasra-emlekezve> (Letöltés: 2023. febr. 14.)
- NÁNAY Mihály (2020): *Végvári vitézek a kultúrkampfban.*
<https://magyarnemzet.hu/velemeney/2020/02/vegvari-vitezek-a-kulturkampfban>
(Letöltés: 2023. febr. 14.)

Iskolai értesítők

- FRANK László (1941): A tanulók öntevékenysége a magyar irodalom tanításában, írta és a II. félévi nevelésügyi értekezleten felolvasta: Frank László. In: *A Kaposvári Magy. Kir. Állami Somssich Pál Gimnázium évkönyve az 1940–41. iskolai évről, az iskola fennállásának 135. esztendejében.* Kaposvár, Somogy megyei Nyomda Rt., 7.
- HECKENSHOFFER Lázár (1929): Hősök emlékűnnepén. In: *A Baja városi Polgári Fiúiskola értesítője az 1928–29. iskolai évről.* Corvin-nyomda, Baja, 4.

- PAÁL Sándor (1927): Tanév végi tanulmányúttunk. In: A Székesfehérvári Magyar Királyi Állampolgári Fiúiskola értesítője az 1926–1927. iskolai évről. VII. évfolyam. Székesfehérvár, Számmér Imre utóda Pannonia Nyomdával, 25–26.
- VÁRY Gellért (1881): A magyar műveltség képei. 100. In: *Értesítő a kegyes tanítórendiek váci fő-gymnásiumáról az 1880/81-iki tanévben*. Vác, Serédy G. Siketn. Iparint. Nyomdája.

Szakirodalom

- ALBERT B. Gábor (2012): A Mika-Marczinkó tankönyvek. *Történelemtanítás, (XLVIII.) Új folyam, IV. évf. 3–4. sz.*
http://epa.hu/01900/01954/00013/pdf/EPA01954_tortenelemtanitas_04_03_06_Albert.pdf (Letöltés: 2023. febr. 14.)
- BARISKA István (2010): Steinamangertől A „kőszegi” Szent Mártonig. Adalékok Szombathely német nevéhez és Szent Márton szerepéhez Kőszeg 1532. évi ostromában. In: MAYER László – TILCSIK György (szerk.): *Legendák és tévhit, valótlanosságok és melléfogások Vas megye 1–20. századi történetében*. Archivum Comitatus Castriferrei 4. Vas Megyei Levéltár, Szombathely, 323–342.
- BOTLIK Richárd – ILLIK Péter (2018): *A mohácsi csata másképpen. A nagy temető?* Unicus, Budapest.
- GYERTYÁNFY András (2018): Az elbeszéléstől a forrásokig, a forrásoktól az elbeszélésig. A történelemtanítás súlypontjának változásai. *Történelemtanítás, (LIII.) Új folyam IX. évf. 1-2. sz.*
https://epa.oszk.hu/01900/01954/00022/pdf/EPA01954_tortenelemtanitas_09_01_03_Gyertyanfy.pdf (Letöltés: 2023. dec. 3.)
- HÉJJAS Pál (2009): Kosáry Domokos a Pest Megyei Levéltárban. In: *Tanulmányok Pest megye múltjából III. – Pest Megye Múltjából 14.* Pest Megyei Levéltár, Budapest, 127–152.
https://library.hungaricana.hu/hu/view/PESM_Pmm_14/?pg=6&layout=s (Letöltés: 2023. dec. 2.)
- HORVÁTH-LUGOSSY Gábor – ILLIK Péter (2022): „Cselt vetett a forgó szerencse”: A pozsonyi csata recepciója a hazai tankönyvekben. *Történelemtanítás, (LVII.) Új folyam XIII. évf. 2. sz.*
<https://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/2022/08/horvath-lugossy-gabor-illik-peter-cselt-vetett-a-forgo-szerencse-13-02-08/> (Letöltés: 2023. febr. 14.)
- ILLIK Péter (2011): *Történészek, viták a 16–17. századi történelemről*. L'Harmattan, Budapest.
- ILLIK Péter (2015): *A Mohács-kód. A csatavesztés a magyar köztudatban*. Unicus, Budapest.
- ILLIK Péter (2016): A „kuruc-labanc” értékelési törésvonal a mai magyar köztudatban. In: ILLIK Péter: *A tanár, a történész és a komplex*. Unicus, Budapest, 111–120.
- ILLIK Péter (2019): A kora újkor az 1945 utáni hazai középiskolai történelem tankönyvekben. In: ILLIK Péter: *A történészcsész alkonya*. Unicus, Budapest, 175–229.
- ILLIK Péter (2021): A 15 éves háború a középiskolai tankönyvekben, avagy „Kanizsa elveszett”. In: KANÁSZ Viktor – NAGY-L. István (szerk.): *Európa elfeledett hadszíntere. A tizenöt éves háború és Magyarország (1591–1606)*. Magyarországtudó Intézet, Budapest, 245–265.

- ILLIK Péter (2022): Forradalmak a szocialista középiskolai tankönyvekben. A nagy francia forradalomtól a fehérterrorig. In: NAGY Dóra – NAGY-L. István (szerk.): *A Magyarságkutató Intézet évkönyve 2021*. Magyarságkutató Intézet, Budapest, 179–208. <https://mki.gov.hu/hu/evkonyvek/illik-peter-forradalmak-a-szocialista-kozepiskolai-tankonyvekben-a-nagy-francia-forradalomtol-a-feherterrorig> (Letöltés: 2023. febr. 14.)
- ILLIK Péter (2023): *Oda az Igazság? Hunyadi János és Mátyás emlékezete a magyar középiskolai történelem tankönyvekben*. Magyarságkutató Intézet, Budapest. Megjelenés előtt.
- ŐZE Sándor (2009): *Nemzettudat és historiográfia*. Hamvas Intézet, Budapest.
- SZÁNTÓ Imre (1968): A török sereg elvonulása Eger alól 1552-ben. *Hadtörténelmi Közlemények*, 15. évf. 2. sz. 261–280. http://epa.oszk.hu/00000/00018/00236/pdf/EPA00018_hadtortenelmi_1968_02_261-280.pdf (Letöltés: 2023. febr. 14.)
- SZILY Kálmán (1902): *A magyar nyelvújítás szótára I–II*. Hornyásky Viktor, Budapest: <http://real-eod.mtak.hu/1265/1/13278.pdf> (Letöltés: 2023. febr. 14.)
- UNGER Mátyás (1957): *Történelem az általános gimnáziumok III. osztálya számára*. Tankönyvkiadó, Budapest.

ABSTRACT

Péter Illik

Hero Narratives and the Formation of Heroes: Warriors of the Hungarian Frontier Castles in Hungarian Secondary Schools

This study traces the narrative of valour and heroism and its techniques of hero formation in textbooks from the early 19th century to 1989, with an outlook to 2020. These topics are also analysed in school bulletins. It is not the aim of this study to show how the Hungarian public education system and its regulatory documents changed, what teachers taught in secondary schools, what students knew and know, as the primary sources of this study, i.e. secondary school textbooks, are not suitable for this purpose. They can only provide a sketch of 200 years of narrative trends and changes, allowing us to know what knowledge the high school graduates of that period might (but not necessarily did) have about the soldiers of the defence line and their heroism.

The conclusion of this study is that (1) textbook texts are abbreviated, adopt templates, and the curricular content is reduced. (2) There are central events that remain unchanged for 200 years, such as the heroism of Miklós Jurisics. (3) There are solutions penned by individual authors that are independent of the narrative trends. (4) In the Horthy era, the unified narrative is broken, there are narrative systems that are completely different from the trends. (5) In textbooks, the socialist era begins in 1945 and brings a fundamental schism. These have been demonstrated by the author in several other thematic studies of textbooks. However, the nature and extent of the rupture and change that appeared in the socialist era is unique concerning the heroism of the soldiers of the defence line.

Keywords: textbook, secondary school. soldiers of the defence line, heroism, socialism

JEGYZETEK

*A cikk eredeti változata a Magyarországtudató Intézet 2022. évi évkönyve számára készült. Köszönöm Szabó Károlynak, az OPKM munkatársának szakmai és emberi segítségét.

¹ NÁRAY Mihály (2020): *Végvári vitézek a kultúrkampfban*.

<https://magyarnemzet.hu/velemeney/2020/02/vegvari-vitezek-a-kulturkampfban> (Letöltés: 2023. febr. 14.)

² Például HORVÁTH-LUGOSSY Gábor – ILLIK Péter (2022): „Cselt vetett a forgó szerencse”: A pozsonyi csata recepciója a hazai tankönyvekben. *Történelemtanítás, (LVII.) Új folyam XIII. évf. 2. sz.*

<https://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/2022/08/horvath-lugossy-gabor-illik-peter-cselt-vetett-a-forgo-szerencse-13-02-08/> (Letöltés: 2023. febr. 14.); ILLIK Péter (2022): Forradalmak a szocialista középiskolai tankönyvekben. A nagy francia forradalomtól a fehérterrorig. In: NAGY Dóra – NAGY-L. István (szerk.): *A Magyarországtudató Intézet évkönyve 2021*. Magyarországtudató Intézet, Budapest, 179–208.

<https://mki.gov.hu/hu/evkonyvek/illik-peter-forradalmak-a-szocialista-kozepiskolai-tankonyvekben-a-nagy-francia-forradalomtol-a-feherterrorig> (Letöltés: 2023. febr. 14.)

³ ILLIK Péter (2023): *Oda az Igazság? Hunyadi János és Mátyás emlékezete a magyar középiskolai történelem tankönyvekben*. Magyarországtudató Intézet, Budapest. Megjelenés előtt.

⁴ ILLIK Péter (2021): A 15 éves háború a középiskolai tankönyvekben, avagy „Kanizsa elveszett”. In: KANÁSZ Viktor – NAGY-L. István (szerk.): *Európa elfeledett hadszíntere. A tizenöt éves háború és Magyarország (1591–1606)*. Magyarországtudató Intézet, Budapest, 245–265.

⁵ ILLIK Péter (2015): *A Mohács-kód. A csatavesztés a magyar köztudatban*. Unicus, Budapest; BOTLIK Richárd – ILLIK Péter (2018): *A mohácsi csata másképpen. A nagy temető?* Unicus, Budapest.

⁶ BUDAI Ézsaiás (1814): *Magyarország története. A mohácsi veszedelemtől fogva Buda visszavételéig*. Csáthy György, Debrecen.

⁷ BUDAI (1814) 182–184.

⁸ BUDAI (1814) 1814, 182.

⁹ BUDAI (1814) 183.

¹⁰ BUDAI (1814) 183.

¹¹ BUDAI (1814) 193–200.

¹² BUDAI (1814) 270–276.

¹³ BUDAI (1814) 274–275.

¹⁴ SCHIRKHUBER Móric (1837): Magyarok története deák s honi nyelven előadva. I. A nemzet eredetétől fogva a mohácsi veszedelemig. II. A mohácsi veszedelemtől fogva a mostani időkig. Trattner-Károlyi, Pest.

¹⁵ SCHIRKHUBER (1837) 15.

¹⁶ BEDEŐ Pál (1843): *Magyarok története a vezérek és királyok képeivel*. 2. kiadás. Bucsánszky Alajos, Pozsony.

¹⁷ HORVÁTH Mihály (1843): *A magyarok története Európába költözésüktől mostanig*. 2. kiad. Pápa.

¹⁸ LADÁNYI Gedeon (1861): *A magyar nemzet története rövid kivonatban. Algymnasiumok számára kézikönyvül*. 2. kiad. Telegdi, Debrecen.

¹⁹ LADÁNYI (1861) 83.

²⁰ LADÁNYI (1861) 87.

²¹ SZILY Kálmán (1902): *A magyar nyelvújítás szótára I–II*. Hornyánszky Viktor, Budapest:

<http://real-eod.mtak.hu/1265/1/13278.pdf> (Letöltés: 2023. febr. 14.) 135.

²² Szily (1902) 135.

²³ Szily (1902) 90.

²⁴ Szily (1902) 112.

²⁵ FRANKL Vilmos (1863): *Magyarország története kat. gymnásiumok középosztályai számára*. Pfeifer Ferdinand, Pest, 221.

²⁶ KÖRNYEI János (1864): *Magyarország története különös tekintettel a műveltség kifejlésére s a népéletre. A felső gymnasiumi és reáliskolai osztályok úgy mint magán használatra*. Lampel Róbert Könyvkiadása, Pest, 267–268.

Erről bővebben: BARISKA István (2010): Steinamangertől A „kőszegi” Szent Mártonig. Adalékok Szombathely német nevéhez és Szent Márton szerepéhez Kőszeg 1532. évi ostromában. In: MAYER László – TILCSIK György (szerk.): *Legendák és tévhitek, valótlanosságok és melléfogások Vas megye 1–20. századi történetében*.

Archívum Comitatus Castriferrei 4. Vas Megyei Levéltár, Szombathely, 323–342.

²⁷ KÖRNYEI (1864) 278.

²⁸ VASZARY Kolos (1877): *Történelem rövid előadásban alsóbb osztályok számára I*. 3. kiadás. Lampel Róbert Könyvkiadása, Budapest.

²⁹ VASZARY (1877) 32.

³⁰ VASZARY (1877) 34. Kiemelés tőlem: I. P.

³¹ VASZARY (1877) 35. Kiemelés tőlem: I. P.

³² VASZARY (1877) 57.

³³ VARGA Ottó (1885): *A magyarok oknyomozó története. Tanterv és az utasítások alapján a középiskolák nyolczadik osztálya számára*. Franklin-Társulat, Budapest, 134. Kiemelés tőlem: I. P.

³⁴ VARGA (1885) 137. Kiemelés tőlem: I. P.

³⁵ VARGA (1885) 138. Kiemelés tőlem: I. P.

³⁶ VARGA (1885) 165–166.

- ³⁷ KOMÁRIK István [1899]: *Magyarország oknyomozó története. A középfokú iskolák VIII. osztálya részére.* Jurcsó Antal könyvnyomda, Kalocsa, 92.
- ³⁸ KOMÁRIK [1899] 121.
- ³⁹ MANGOLD Lajos (1900): *A magyarok története. A középiskolák harmadik és negyedik osztálya számára.* Franklin-Társulat, Budapest, 102.
- ⁴⁰ SEBESTYÉN Gyula (1901): *A magyar nemzet története a mohácsi vésztől napjainkig. A gymnasium és reáliskola IV. osztálya számára.* Franklin-Társulat, Budapest.
- ⁴¹ SEBESTYÉN (1901) 13–23.
- ⁴² SEBESTYÉN (1901) 21.
- ⁴³ ANDOR József (1904): *Magyarország története a középiskolák VIII. osztálya számára.* Athenaeum, Budapest.
- ⁴⁴ ANDOR (1904) 96.
- ⁴⁵ ANDOR (1904) 128.
- ⁴⁶ TAKÁTS György (1920): *A magyar nemzet története gimnáziumok, reáliskolák és leánygimnáziumok VIII-ik osztálya számára.* 3. kiadás. Athenaeum, Budapest.
- ⁴⁷ TAKÁTS (1920) 101–102.
- ⁴⁸ TAKÁTS (1920) 126.
- ⁴⁹ EMBER István (1926): *A magyar nemzet története a középiskolák III. osztálya számára.* Athenaeum, Budapest.
- ⁵⁰ EMBER (1926) 75.
- ⁵¹ EMBER (1926) 80–81.
- ⁵² EMBER (1926) 81.
- ⁵³ EMBER (1926) 81.
- ⁵⁴ EMBER (1926) 81.
- ⁵⁵ EMBER (1926) 83.
- ⁵⁶ DOMANOVSKY Sándor: *Magyarország története a középiskolák VIII. osztálya számára.* Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1931.
- ⁵⁷ ERDÉLYI László (1931): *Magyar történelem új rendszerben.* Athanaeum, Budapest, 100.
- ⁵⁸ ERDÉLYI (1931) 110.
- ⁵⁹ ERDÉLYI (1931) 107.
- ⁶⁰ ERDÉLYI (1931) 111. Vö. SZÁNTÓ Imre (1968): A török sereg elvonulása Eger alól 1552-ben. *Hadtörténelmi Közlemények*, 15. évf. 2. sz. 261–280.
http://epa.oszk.hu/00000/00018/00236/pdf/EPA00018_hadtortenelmi_1968_02_261-280.pdf (Letöltés: 2023. febr. 14.)
- ⁶¹ MARCZINKÓ Ferenc – PÁLFI János – VÁRADY Erzsébet (1938): *A magyar nemzet elbeszélő története a gimnázium és leánygimnázium számára.* Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest. A Marczinkó-féle tankönyvek népszerűségéről: ALBERT B. Gábor (2012): A Mika-Marczinkó tankönyvek. *Történelemtanítás*, (XLVIII.) Új folyam, IV. évf. 3–4. sz.
http://epa.hu/01900/01954/00013/pdf/EPA01954_tortenelemtanitas_04_03_06_Albert.pdf (Letöltés: 2023. febr. 14.)
- ⁶² VARGA Zoltán (1941): *A magyar nemzet elbeszélő története a középiskolák III. osztálya számára.* Országos Református Tanáregyesület és az Országos Evangélikus Tanáregyesület, Debreceni Könyvnyomda, Debrecen.
- ⁶³ VARGA (1941) 66.
- ⁶⁴ VARGA (1941) 88.
- ⁶⁵ BALOGH Albin (1942): *Magyarország történelme a gimnázium és leánygimnázium III. osztálya számára.* Szent István Társulat, Budapest, 78.
- ⁶⁶ KOSÁRY Domokos (1945): *Magyarország története. Az őskortól a szatmári békéig. A gimnáziumok VII., a líceumok és gazdasági középiskolák III. osztálya számára.* Szikra, Budapest.
- ⁶⁷ ALBERT B. Gábor (2019): Az „első órák” történelemtankönyvei a második világháború hullámverésében (Korirányok, geopolitikai irányváltások 1938 és 1945 között a jelenkor-történeti részek tárgyalásakor) *Neveléstudomány*, 7. évf. 3-4. 49.
http://nevelstudomany.elte.hu/downloads/2019/nevelestudomany_2019_3-4_45-53.pdf (Letöltés: 2023. dec. 2.)
- ⁶⁸ Megnézve pályájának „hatalompolitikai irányváltásait”, akár erre a következtetésre is lehet jutni. Kosáry pályaképéről: HÉJAS Pál (2009): Kosáry Domokos a Pest Megyei Levéltárban. In: *Tanulmányok Pest megye múltjából III. - Pest Megye Múltjából 14.* Pest Megyei Levéltár, Budapest, 127-152.
https://library.hungaricana.hu/hu/view/PESM_Pmm_14/?pg=128&layout=s&query=Kos%C3%A1ry (Letöltés: 2023. dec. 28.)
- ⁶⁹ Őze Sándor így fogalmazza meg: „A Molnár Erik-vita nyomán a kora újkori Magyarország történetének két olvasata alakul ki. A nemzeti-kommunista jellegű és az [...] internacionalista. Az egyik [...] belső válságkezeléshez jó [...] A másik külső trendváltások idején bevethető az átálláshoz. Nem is szorul ezután további bizonyításra, hogy a rendszerváltás után miért a második modell vált uralkodóvá [...]” (ŐZE Sándor /2009/: *Nemzettudat és historiográfia.* Hamvas Intézet, Budapest, 142–143.)
- ⁷⁰ Erről bővebben: ILLIK Péter (2011): *Történészek, viták a 16–17. századi történelemtől.* L'Harmattan, Budapest; ILLIK Péter (2016): A „kuruc-labanc” értékelési törésvonal a mai magyar köztudatban. In: ILLIK Péter: *A tanár, a történész és a komplex.* Unicus, Budapest, 111–120.; ILLIK Péter (2019): A kora újkor az 1945 utáni hazai középiskolai történelem tankönyvekben. In: ILLIK Péter: *A történészalkonya.* Unicus, Budapest, 175–229.
- ⁷¹ KOSÁRY (1945) 101.

- ⁷² Vö. HECKENAST Gusztáv – SPIRA György (1950): *Magyarország története II. 1526–1849.* Tankönyvkiadó Nemzeti Vállalat, Budapest.
- ⁷³ HECKENAST Gusztáv – SPIRA György (1954): *A magyar nép története II. 1526–1849.* 5. kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest, 6.
- ⁷⁴ HECKENAST–SPIRA (1954) 8.
- ⁷⁵ HECKENAST–SPIRA (1954) 8.
- ⁷⁶ HECKENAST–SPIRA (1954) 10.
- ⁷⁷ UNGER Mátyás (1957): *Történelem az általános gimnáziumok III. osztálya számára.* Tankönyvkiadó, Budapest.
- ⁷⁸ *Történelmi forrásfeldolgozó órák a gimnázium III. osztályában.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1958.
- ⁷⁹ ALBERT B. Gábor (2021): Történelemtankönyvek és tudatformálás – Unger Mátyásra emlékezve. *Újkor.hu*, 2021. jan. 30.
<https://ujkor.hu/content/unger-matyasra-emlekezve> (Letöltés: 2023. dec. 3.)
Kiemelés tőlem: I. P.
- ⁸⁰ UNGER (1957) 61.
- ⁸¹ BENCZÉDI László – EPERJESSY Géza (1970): *Történelem a gimnáziumok II. osztálya számára.* 4. kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.
- ⁸² BENCZÉDI–EPERJESSY (1970) 213–216.
- ⁸³ BENCZÉDI–EPERJESSY (1970) 214–215.
- ⁸⁴ WALTER Mária (1988): *Történelem II. osztály.* Tankönyvkiadó, Budapest.
- ⁸⁵ Az Arcanum Adt Plus adatbázisban „végvári vitéz” keresőszóra 614 találat szerepel, de ezek zöme olvasmánylistában megadott műcím vagy írásbeli dolgozattéma, ami önmagában jelzi a téma népszerűségét. 1945 után ilyen témát nem jelzett az adatbázis, vagyis a szocializmus korszakában vélhetőleg ez már nem volt népszerű téma. Az áttekintett tankönyvek narratív változásai önmagukban magyarázzák ennek okát.
- ⁸⁶ VÁRY Gellért (1881): A magyar műveltség képei. 100. In: *Értesítő a kegyes tanítórendiek váczi főgymnásiumáról az 1880/81-iki tanévben.* Vác, Serédy G. Siketn. Iparint. Nyomdája. Kiemelések tőlem: I. P.
- ⁸⁷ PAÁL Sándor (1927): Tanév végi tanulmányúttunk. In: A Székesfehérvári Magyar Királyi Állampolgári Fiúiskola értesítője az 1926–1927. iskolai évről. VII. évfolyam. Székesfehérvár, Számmer Imre utóda Pannonia Nyomdavállalat, 25–26. Kiemelések tőlem: I. P.
- ⁸⁸ Életéről: KÖHEGYI Mihály: Előszó.
http://www.bibl.u-szeged.hu/bibl/mil/ww1/konyv/info/u/udvardi1_i.html (Letöltés: 2023. dec. 2.)
- ⁸⁹ Zárójeles pedagógiai megjegyzés, hogy a beszéd három oldal, így viszonylag rövid, de tartalmas.
- ⁹⁰ HECKENSHOFFER Lázár (1929): Hősök emlékünnepe. In: *A Baja városi Polgári Fiúiskola értesítője az 1928–29. iskolai évről.* Corvin-nyomda, Baja, 4.
- ⁹¹ FRANK László (1941): A tanulók öntevékenysége a magyar irodalom tanításában, írta és a II. félévi nevelésügyi értekezleten felolvasta: Frank László. In: *A Kaposvári Magy. Kir. Állami Somssich Pál Gimnázium évkönyve az 1940–41. iskolai évről, az iskola fennállásának 135. esztendejében.* Kaposvár, Somogy megyei Nyomda Rt., 7.
- ⁹² Uo. 7.
- ⁹³ SZABÓ Péter – ZÁVODSZKY Géza (2002): *Történelem II. Középiskolák.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- ⁹⁴ SZÁRAY Miklós (2013): *Történelem 10.* Oktatási Hivatal, Budapest.
- ⁹⁵ SZÁRAY Miklós (2021): *Történelem tankönyv 10.* Oktatási Hivatal, Budapest.
- ⁹⁶ BORHEGYI Péter – NÁNAY Mihály (2021): *Történelem tankönyv 10.* Oktatási Hivatal, Budapest.
- ⁹⁷ Eger ostromát leírja, de hősiességet nem említ, nem is hangsúlyozza hősi cselekedetnek. Ezért kapta a „nem tartalmazza” minősítést. A továbbiakban is így jelölöm, ha maga az esemény leírása szerepel is, nem a hősiesség, vitézség hangsúlyozásával, hanem kizárólag tényleírásként. Az egri nők története pedig itt egyáltalán nem szerepel.
- ⁹⁸ A XIX. századi és XX. századi eleji tankönyveket nem kiadók, hanem nyomdák adták ki, ezek nevét tüntették fel, de ez sem koherens. Ezért csak kiadót tüntettem fel, ahol van.